

grafici was zich niet of nauwelijks bewust van de werkelijke omvang van het gevaar. Juist doordat de risico's in zo sterke mate voortvloeiden uit het beroep, werd er relatief weinig ondernomen om de risico's te spreiden (aloude beroepsmatige en politieke scheidsmuren werden juist geslecht tijdens het illegaal bedrijf).

De vormgevers (Els Kerremans en Saskia van Rheeden) van het boek zijn er mijns inziens in geslaagd een eigentijds, aantrekkelijk en kleurrijk boek te maken ondanks het soms somber stemmende onderwerp. Enkele pagina's zijn slecht te lezen vanwege de drukke ondergrond. Er moest een inlegvel met dezelfde tekst aan te pas komen om de lezer tegemoet te komen. Het boek bevat aardige foto's, helaas zonder bijschriften. Hoewel dit oogstrelende kerstnummer zeker 'een visitekaartje van de grafische industrie' is, zou wat meer historische diepgang op zijn plaats zijn geweest. De vorm wint het van de inhoud.

Tamara van Uitert

B. Evers-Emden, B.-J. Flim, *Ondergedoken geweest — een afgesloten verleden? Joodse 'kinderen' over hun onderduiken — vijftig jaar later* (Kampen: Kok, 1995, 160 blz., f29,50, ISBN 90 242 6024 8).

In de geschiedschrijving over de tweede wereldoorlog werd, tot voor kort, weinig aandacht geschonken aan de joodse onderduikers. De wetenschappelijke interesse voor deze groep oorlogsslachtoffers is de laatste jaren echter groeiende. Een van de redenen voor de toenemende aandacht voor deze categorie is dat veel joodse onderduikers nu — vijftig jaar na dato — met hun verhaal naar voren treden. Een verklaring voor dit lange zwijgen ligt in het feit dat veel onderduikkinderen vinden dat zij geluk hebben gehad in vergelijking met hen die de verschrikkingen van de concentratiekampen moesten doorstaan waardoor zij niet over hun ervaringen wilden praten. In dit werk presenteren ontwikkelingspsychologe Bloeme Evers-Emden en historicus Bert-Jan Flim de resultaten van een omvangrijk onderzoek naar de ervaringen van de joodse onderduikkinderen in Nederland.

De gegevens waarop dit boekwerk is gebaseerd, zijn afkomstig van een enquête die werd gehouden onder de deelnemers van de conferentie 'Het ondergedoken kind', een bijeenkomst van voormalige joodse onderduikkinderen, gehouden in 1992 te Amsterdam. De vragen hebben betrekking op de ervaringen en de beleving van deze kinderen tijdens hun onderduikperiode. Daarbij worden de volgende aspecten aan de orde gesteld: de situatie in het ouderlijk huis bij aanvang van de oorlog, de omstandigheden en beleving van de onderduik, de situatie op het hoofdadres en de beleving van de situatie na de bevrijding. De beantwoording van deze vragen en het analyseren van de verkregen gegevens beslaat het hele boek, dat tevens is voorzien van authentieke verhalen.

Daarnaast hebben de schrijvers aan de hand van de verkregen gegevens enkele vooronderstellingen getoetst die over joodse onderduikkinderen bestaan. Zo blijkt bijvoorbeeld dat beter gesitueerde joden inderdaad meer overlevingskansen konden scheppen dan de joodse arbeiders en laat het onderzoek zien dat onderduikouders niet hoofdzakelijk uit de arbeidersklasse afkomstig waren, wat vaak wordt aangenomen. Verder blijkt uit de resultaten van de enquête dat de stelling dat meer ongodsdienstige dan godsdienstige joden de onderduik zochten waarschijnlijk onjuist is en dat zelfs het tegenovergestelde waar zou kunnen zijn. Ook de kwestie van de godsdienstdwang van de onderduikouders op het kind wordt nader belicht, waarbij de auteurs tot de conclusie komen dat er over het algemeen geen sprake is geweest van religieuze

dwang, maar dat veel kinderen wel de neiging hebben gevoeld zich aan het geloof van het gastgezin aan te passen en zich in een enkel geval ook daadwerkelijk tot de religie van de onderduikers hebben bekeerd.

Het boek geeft een indruk van de levensomstandigheden van joodse onderduikkinderen tijdens de tweede wereldoorlog en daarna, en van de schade die zij tijdens die periode hebben opgelopen. Jammer is wel dat de auteurs in hun boek de lijn van de enquête volgen en de vragen een voor een afwerken, waardoor het boek een rapporterend karakter heeft gekregen. Verder wordt er geen poging gedaan om de uitkomsten in een historisch kader te plaatsen, maar gaat de meeste aandacht uit naar de psychologische effecten van de onderduik op de kinderen. Een gemis is dat de auteurs ervoor hebben gekozen de verkregen gegevens niet statistisch te bewerken, omdat zij het onjuist achten gevoelens te rubriceren en er een waarde aan toe te kennen. Wel wordt hier en daar verwezen naar resultaten van eerdere onderzoeken en zijn er percentages berekend over de uitkomsten van de enquêtevragen, zodat in het oog springende resultaten naar voren komen. Het boek schetst echter wel een indringend beeld van de gevolgen van de onderduik op de kinderen en maakt duidelijk dat die ervaringen diepe sporen hebben getrokken die tot de dag van vandaag het leven van de slachtoffers beïnvloeden.

Milo van der Burgt

L. van Roy, *Brieven aan een kardinaal. Bijdrage tot de studie van de nà-oorlogse periode* (Wielsbeke: Uitgeverij Oranje-De Eenhoorn, 1994, 272 blz., ISBN 90 6661 240 1).

Evenmin als Nederland heeft België in 1944 een 'bijltesdag' gekend. De vervolging en berechting van collaborateurs en de zuiveringen — voor welk geheel de term 'repressie' in zwang is — zijn alles bijeengenomen betrekkelijk ordelijk verlopen. Toch hebben enkele fasen van volkswaede, direct na de bevrijding in september 1944 en opnieuw bij de vrijlating van veel gevangenen in mei 1945, diepe, emotionele sporen nagelaten. Plundering, foltering, terreur en zelfs moord waren toen een tijdlang geen ongewone verschijnselen. Ook de verstremgeling van de collaboratie met delen van de Vlaamse beweging heeft de repressie een gecompliceerder karakter verleend dan de bijzondere rechtspleging en de zuiveringen in Nederland hebben gehad. Misschien ligt in dergelijke omstandigheden de verklaring voor het gegeven, dat de verwerking en bestudering van het verschijnsel in België minder ver is voortgeschreden dan in Nederland. Dit laatste is althans de voorstelling van zaken in de inleiding van de uitstekende studie van Huysse e. a., uit 1991. Vult het hier besproken boek nu een wezenlijke lacune op dit gebied op?

De auteur ervan heeft enkele duizenden brieven bestudeerd, door katholieken, die door de repressie getroffen werden, gericht aan de Belgische priester Van Roey. Meestal informeerden de schrijvers hem over het aangedane onrecht, over de ellendige gevolgen voor gezin en werkkring, en verzochten ze hem om zijn interventie en hulp. Het boek zelf bestaat voor het grootste deel uit uitvoerige citaten en parafasen, aangevuld met gegevens uit contemporaine publikaties, veelal polemieken, en uit een aantal gesprekken die de schrijver heeft gevoerd. Dat geheel is door hem losjes rond een aantal thema's gegroepeerd. Met dat al heeft het boek een duidelijke tendens: de kerkelijke leiding heeft zich van de klachten van haar gelovigen geen fluit aangetrokken, Van Roey heeft in een diep stilzwijgen volhard en is op die manier mede verantwoordelijk geworden voor het vele onrecht dat in de repressie aan katholieke gelovigen is aangedaan.